

Бојана Вељовић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик

НАРАТИВНИ ПРЕЗЕНТ, ПОТЕНЦИЈАЛ И ИМПЕРАТИВ У РОМАНУ *МОЈКОВАЧКА БИТКА* ЋАМИЛА СИЈАРИЋА²

У овоме раду анализирани су временски транспоновани презент, императив и потенцијал у роману *Мојковачка битка* Ћамила Сијарића. Основни циљ био је да се утврди њихова фреквентност, потом синтаксичко-семантичке одлике и стилске карактеристике. Пошто је посреди проза писана на дијалекту, испитује се и у којој мери су одлике локалног идиома који стоји у основици ауторског и говора ликова присутне у самом роману. Показало се да најшири семантички опсег има приповедачки презент, који се користи за обележавање прошлих како појединачних тако и радњи хабитуалног карактера; потом потенцијал, који је подједнаке фреквенције, али се њиме исказују искључиво прошле понављане радње; те на крају наративни императив, за који је забележен релативно мали број примера, при чему су сви ограничени искључиво на говор ликова. Описане прилике не одговарају у потпуности стању у бихорском и осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта, где је императив основно средство исказивања хабитуалности, и у свима њима знатно претеже над наративним потенцијалом. Најзад, показало се да свака од трију јединица поседује стилогеност, што је и очекивано имајући у виду да сам поступак временског транспонованја као последицу има активирање стилских ефеката, што свакако није нужно онда када се глаголски облици употребљавају у својим примарним службама.

Кључне речи: дијалекатска проза, синтакса, глаголски облици, наративни презент, наративни потенцијал, наративни императив

1. УВОД

У овоме раду анализирају се синтаксичко-семантичке и стилске особине временски транспонованих облика – презента, потенцијала и императива – у служби обележавања прошлих радњи у роману *Мојковачка битка* Ћамила Сијарића. Имајући у виду да за предмет анализе узмамо књижевно остварење које припада прози писаној на дијалек-

1 bojana.veljovic@filum.kg.ac.rs

2 Рад је урађен у оквиру пројекта *Брендрави у књижевности, језику и култури*, који се реализује на Филолошко-уметничким факултету у Крагујевцу (Ф1819).

ту³, истраживачки задаци подразумеваће да се утврди следеће: а) фреквентност поменутих глаголских облика; б) синтаксичко-семантичке одлике; в) стилогеност сваке од јединица и њихова функција у обликовању приповести и карактеризацији ликова, те г) однос нараторског и говора ликова у погледу степена присутности дијалекатских обележја.

Ако се упореди инвентар синтаксичких јединица којима се исказују садашње, прошле и будуће радње, јасно се примећује да је инвентар претериталних облика у српском језику знатно богатији од оних који функционишу на линији друга два временска плана. Наиме, поред јединица којима је обележававање прошлих радњи примарна служба (перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат), претериталност се у српском језику може исказати и временски транспонованим формама (наративним потенцијалом, презентом, императивом, футуром). Овакве прилике настају као резултат самог карактера трију временских сфера: за разлику од радњи које се догађају у времену говорења, и које су још увек у току, или оних које тек треба да се догоде у будућности, и о којима се по природи ствари не зна довољно, прошле радње и ситуације припадају временској сфери која је далеко шира и комплекснија – она почиње од момента непосредне до прошлости која се даље протеже онолико колико сеже људско лично, непосредно или посредно, односно колективно искуство. Радње које фигурирају у тако широком временском одсеку могуће је и, штавише, нужно је временски спецификовати, ближе дефинисати и одредити у погледу прецизнијег одређења времена вршења (блиска, даља, далека прошлост); њиховог карактера (свршене радње, радње као процеси, понављане радње); те односа радњи једних према другима (напоредне, сукцесивне). Оно што је такође важно издвојити као фактор који условљава бројност облика са претериталном службом јесте и то што се прошле радње најчешће износе и саопштавају као прича о прошлим догађајима и њиховим актерима, као приповест о прошлом времену, и то у виду ширих наративних целина које се одликују специфичном дискурсном организацијом која није лишена стилизацијских и драматуршких момената. Све то уочава се у живом, експресивном и евокативном казивању које карактерише природне идиоме, те стога народни говори, посебно они које одликује изражена епичност и причалачки карактер (у које се убраја и бихорски говор⁴), по правилу имају богат инвентар (функционално разнородних) јединица које се одликују високим степеном стилогености. С друге стране, тежња ка постизању експресивности исказа, дезаутоматизацији приповедања, евокативном казивању, посредством којих се рецепијент интензивно укључује, „преноси“ у свет догађаја и ликова приповести, једна је од основних одлика књижевноуметничког дискурса.

3 Посреди је бихорски говор, који припада зетско-сјеничком дијалекту (деталније о овом говору в. у: Барјактаревић 1966: 9–79).

4 А што као карактеристику истичу и истраживачи других говора (в. нпр. Ђупић 1977: 161).

Сходно наведеном, анализа наративног презета, императива и потенцијала у роману писаном на дијалекту, подразумева испитивање не само синтаксичко-семантичких већ и стилских одлика датих јединица. Заправо, може се рећи и у првом реду стилских момената – јер свака јединица употребљена изван своје примарне службе, нужно постаје онеобичена, тачније стилски маркирана. Стога, у подлози избора наративног презента или потенцијала, као обележених форми, а не перфекта, који је у том смислу неутралан, стоји намера да се, поред тога што ће се пренети информација о томе да се некодејство у прошлости (из) вршило, остваре и неке друге интенције казивача, као што је намера да се те радње покушају реактуализовати, оживети, приказати као да се врше управо у моменту говорења, а све у циљу деловања на реципијента. Анализа поменутих облика у овоме раду, стога, имаће за циљ да утврди на који начин аутор искориштава потенцијал свог матерњег идиома, односно поменутих синтаксема, те који се ефекти таквим одабиром постижу на приповедном плану.

Иако у основи синонимни (јер сви обележавају прошле радње) облици које анализирамо разликују се како по фреквентности, тако и по семантичком опсегу (неки од њих спецификовани су за исказивање само једног семантичког типа радњи, док други имају шире значење) и стилским ефектима, те по степену дијалекатске маркираности, посматрано са становишта стандардног језика. Стога, наш задатак јесте и да утврдимо у којој мери су одлике идиома који је у основици нараторског и говора ликова заступљене у књижевноуметничком изразу, који по својој природи нужно подлеже стилизацији и нивелисању према стандарду. Посматрање односа према дијалекту односно стандарднојезичком идиому подразумева и праћење степена присутности дијалекатски маркираних јединица у нараторском с једне и говору ликова са друге стране, и то са циљем да се утврди да ли постоје разлике на поменутих изражајним плановима. У роману *Мојковачка битка* нараторски дискурс у основи одговара стандарднојезичкој норми. У говору ликова, међутим, налазимо висок степен присутности дијалектизама на свим језичким нивоима (фонетско-фонолошком, морфолошком, синтаксичком, лексичком). Сходно томе, претпостављамо да се аутор дијалекатски маркираним формама користи у сврху диференцијације нараторског и дискурса ликова. Таквим поступком у роману употребљени дијалектизми постају додатно маркирани и функционишу као средство карактеризације ликова, равноправно осталим наративним поступцима у ту сврху кориштенима. Најзад, посматрајући овај роман као књижевноуметнички текст који нужно подлеже стилизацији и нивелисању према стандардном изразу, настојимо испитати у којој мери се писац удаљио од базичног израза присутног на територији у којој смешта догађаје и личности своје приповести.

2. АНАЛИЗА ГРАЂЕ

У анализи која следи наративни презент, потенцијал и императив биће анализирани са синтаксичко-семантичког становишта, утврдиће се, потом, њихове стилске карактеристике, те принципи њихове употребе у ширим контекстима, онда када се различити облици удружују, смењују, допуњавају, искључују или контрастирају. Однос књижевног текста и народног говора који је у основици пратиће се тако што ће се принципи употребе и синтаксичка својства уочена при анализи употребе датих облика у роману поредити са приликама у бихорским говору и околним идиомима истога дијалекатског типа, те са стањем у стандардном језику.

2.1. НАРАТИВНИ ПРЕЗЕНТ

У својој основној служби презент у српском језику обележава радње које се врше у уже или шире схваћеној садашњости. Осим у индикативној употреби, презент се, као јединица подложна временском транспоновању, широко употребљава и у синтаксичком релативу, када се њиме означавају радње које припадају прошлости. Иако и остали облици поседују могућност секундарне употребе, транспозиција овога облика унеколико је особена. Приликом премештања на претериталну временску линију презент своје основно значење – обележавање радњи чије се вршење догађа у садашњем времену – (на специфичан начин) задржава и при употреби у наративном режиму казивања, као временски транспонован. Транспозиција овог глаголског облика подразумева његово премештање у сферу која је изван садашњости, а која у овом случају значи улазак у временску димензију означену као прошлост. У таквој језичкој ситуацији презент врши своју секундарну службу, што нужно казује да је посреди функција која је маркирана у односу на основну, немаркирану. Под маркираношћу овде превасходно подразумевамо да задржавање основних синтаксичко семантичких својстава (обележавање актуелне радње) у релативној служби по правилу значи да се облик употребљава са циљем повећања степена експресивности – прошле радње приказују се као да се одигравају сада, у моменти говора. Тачније, употреба релативног презента уместо индикативног перфекта, на пример, мотивисана је разлозима који су у првом реду стилистичке природе.

Различити су фактори који мотивиши потребу да се неки глаголски облик употреби у служби која није његова примарна, када се по правилу исказ од неутралног трансформише у стилски обојено саопштење које се одликује експресивношћу. Потенцијал који презент поседује садржан је у већ поменутом задржавању семантичке компоненте „садашња, актуелна радња” из своје примарне службе. Сходно томе, премештен на претериталну временску линију, наративни презент прошла дејства не означава само као прошла (што би значило једнакост са перфектом),

већ наратор помоћу њега обликује радње које реципијенту представља као претеритално садашње. Употребом презента у приповедању, дакле, казивач се „премешта” у прошле радње, а улазећи у ситуације, почиње да их (пр)оживљава као садашње. Онај који говори жели да се поновном актуелизацијом дејстава интензивније уживи у прошле радње, а потом, сликовито их представљајући, као да се дешавају у моменту док о њима говори, исто то омогући и слушаоцу. Поновно успостављање актуелности радњи даје могућност премештања и удубљивања у свет догађаја који су предмет приче, те њихову интензивнију рецепцију. Да би се ово остварило, потребно је, што је могуће више, прекинути везу са садашњим моментом, тачније са стварном садашњошћу, и као једину актуелну успоставити приповедачеву некадашњу садашњост. Управо у томе и јесте основни семантички и стилистички потенцијал наративног презента. Наиме, када се радње обележавају временима у својој правој употреби, време вршења одмерава се према моменту садашњости, која се увек осећа као присутни орјентир, имајући у виду да се вредности глаголског облика утврђују у односу према њој (перфекат се одмерава према презенту и увек је јасно да је радња прошла јер се семантика остварује у спречи тих двају облика). Код транспонованог презента радња се не одмерава према моменту говора, он не само што се не узима као релевантан и не истиче се, већ напротив, жели се у потпуности потиснути, занемарити, учинити невидљивим и ирелевантним. Овде је битна једино приповедачева перспектива – актуелна је само она садашњост која је била када су се радње дешавале, и у ту (оживљену) садашњост уноси се причалац, а преко њега и слушалац. Презент то у пуној мери омогућава управо због тога што му је примарна служба обележавање праве садашњости.

Моменти које смо управо издвојили у србистичкој литератури истичу се као најзначајнији када је у питању наративни презент. Према Ј. Вуковићу, „релативна садашњост, као плод имагинације, дата ради уживљавања у ситуацију о којој се говори, даје презенту, поред темпоралног, и стилистичко обележје маркације” (Вуковић 1967: 398), и то зато што „прошлост осим најједноставнијег доживљавања у смислу само прошлост, можемо доживљавати и у смислу релативна садашњост. Отуд проистиче, као најосновнија, употреба презентског облика и за радње у прошлости” (Вуковић 1967: 358). С. Танасић такође истиче да „при употреби презента имперфективних глагола у приповиједању читалац/слушалац се одваја од момента говора и уводи као посматрач у саму ситуацију о којој се саопштава” (Танасић 1996: 149), те стога „овако исказане ситуације пред читаоцем/слушаоцем сугеришу му да се он обрео у својеврсној садашњости. Из те „садашњости” могући су осврти напријед – на оно што се потом збило и назад – на оно што је претходило” (Танасић 1996: 150). Сходно томе, „оваква употреба презента налази своју сврху посебно у стилистичкој сфери: глаголски облици, па и презент, транспонују се ради постизања одређених стилских ефеката” (Танасић 1996: 147).

У роману *Мојковачка бишка* наративни презент широко је заступљен, што одговара приликама како у стандардном језику (Танасић и др. 2005: 376–381) тако и у говорима зетско-сјеничког и херцеговачко-крајишког дијалекта, сродним бихорском говору⁵, којим проговарају и наратор и ликови у роману. У односу на остала два облика са секундарно претериталном службом (потенцијал и императив), презент има најшири домен употребе имајући у виду да се јавља и у служби обележавања прошлих појединачних и при исказивању радњи хабитуалног карактера, те од глагола оба вида.

При исказивању прошлих појединачних радњи презент се готово по правилу јавља у нивовима, при чему је за постизање ефеката на приповедном плану од значаја вид глагола у предикату. Несвршеним нивовима наративног презента најчешће се исказују напоредне радње које се одликују извесним трајањем, и као такве, здружене, дају приказ стања у виду мање или више статичне слике:

Мисли, а ријеч из себе не иштура, волове не кара, иде погнут напријед, препаднут и мален, за земљу притиснут тим колима, сијеном и дјевојком у њему – и притиснут, сада више него икад прије, осјећајем да је немоћан да ишта учини јавно и у пркос, и да каже: ево ме, ето те, мајчин сине, де удри шта знаш. (13)⁶; А његово срце у његовој лубини пуче за тобом. Јок... Дјецу не учи; по цио дан дјеча му зијевају у клупама, а она моја не ирестјајуда зијевају ни код куће кад дођу; јок, не може да их учи због тебе, отишла му памет због тебе – а дјечи отишла памет због њега, па што школска врата зашварају то више своје памети нема. (23); Пред очима му је израстала попова глава. Био је то поп из села Врха. Сједи према њему, слуша га – и Рецепу се чини да поп разумије његове јаде, и он друго ништа и не тражи од попа до да му исприча о својој кћери. (36); Нема је. То се само кроз џам љуљају гране, и широка ноћ ходи башчама, плашећи оне који у њу ледгају. (6).

Нивовима предиката у облику свршеног презента постижу се друкчији ефекти: радње се сукцесивно нижу једна за другом, посматрач/реципијент прати њихов прогресивни развој, а тако исприповедана радња одмиче даље:

Ошворе се врата, ошворе прозори. Уђу птице, људи, кише. (80); Пагну. И тим својим падом ирестпагну батаљон – јер су изгледали као живи. А били су мртви – услоњени уз пањеве, за које су се били прихватили под ранама, и тако умрли, и смрзнули се. (365).

5 Широко је распрострањен у Бјелопавлићима, где је у релативној чак чешћи него у индикативној служби (Ђупић 1977: 161); потом у староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 198); Мрковићу (Вујовић 1969: 321); те новопазарско-сјеничкој зони (Барјактаревић 1966а: 124). Чест је и у оближњим говорима херцеговачко-крајишког дијалекта у Црној Гори (Пижурица 1981: 212).

6 Сви примери преузети су из: Ђамил Сијарић, *Мојковачка бишка*, Сарајево: Свјетлост, 1968.

У односу на претходне, оваквих примера употребе у роману знатно је мање, и то зато што је у овој употреби наративном презенту синониман аорист, који при исказивању свршених, целовитих радњи у роману превладава (што је и очекивано ако се узме у обзир његова системска стабилност и висока фреквентност у говорима у Црној Гори), те је овде дошло до репартиције служби двају облика.

Комбинација двају морфолошких презентских ликова омогућава да се у приповедању начини прелаз са радњи на стања и обратно, што казивање чини живљим и динамичнијим. Овако комбиноване форме, међутим, нисмо налазили у нараторском дискурсу, где доминирају несвршени видски ликови, док су, с друге стране, чести у говору ликова. На тај начин, говор ликова издваја се из наративног окружења као дијалекатски обојен, непосреднији, спонтанији, динамичнији и живописнији, те стога и додатно стилски маркиран. Све то одаје утисак вернијег преношења непосредног и спонтаног живог говора, као у примерима:

Ја *идем* тако... – причао је – *идем* тако ка својој кући, а *не знам* ће ћу прије да завирим и *уфатим* их – јер у кући *има* изба, господине учитељу, *има* таван, *има* соба, и око куће *имају* колибе, и *не знам* куд прије да се окренем и *уфатим* их како се врхљају... (119); Ја *слушам*, ја *чекам* да под њима шушне слама – и ништа у својој глави *немам* до оно што се зове жена. Па ја потрчи на једну страну, а ње нема; па ја потрчи на другу страну, а ње нема, али *осићаје* још горе у кући соба, па таван, па хамбар, а то што ме *носи*, нијесу моје ноге него ватра у мојој глави, и та ватра *не престаје* – *не престаје*, господине учитељу, ни кад сам будан ни кад спавам. И ако је *уфатим*, то ће за мене бити сласт што сам видио шта она ради док сам ја на војни, и из те сласти ја је *шјерам*, и што је више *шјерам*, све више је у мени сласти, и од те сласти ја *се зајалим*. (119).

Иако га је могуће употребити за обележавање прошлих радњи, релативни презент самостално не поседује могућност темпоралне детерминације предикације. Наиме, да би се радње перципирале као прошле нужно је да постоји неки други темпорални маркер којим се упућује на време вршења. Службу временске локализације најчешће врши перфекат, који служи да се њиме постави темпорални фон, да се да временски оквир у виду опште околности или експозиције, унутар кога се даље позиционирају презентске радње обично у низовима⁷. Стога се низови презента у роману најчешће уводе перфектом:

Ишао је ка тим стаклима као циљу који не смије промашити. Увлачио је врат у рамена да дође мањи, и кад би могао, пропао би у црну земљу, и испод земље водио волове, али то *не може* – и он *чини* оно што мора: *кара*

7 Наиме, имајући у виду да презент превасходно приказује радње у току, процесу, а ређе целину радње, за његову употребу потребна је извесна припрема. Ј. Вуковић истиче да таква припрема подразумева интонирање разговора у смислу изражаја како се они дају у приповедачком стилу. Ту службу најчешће врше временске одредбе. Ако њих нема, презент се може употребити само ако је читав разговор узео приповедачки/причалачки тон, и то због тога што улога наративног презента није саопштајног већ наративног типа (Вуковић 1967: 143–145).

оштро а тихо волове да газе брже, и сам *тази* што брже може, осврћући се око себе као звјерка, а све испод капе, очима ситним, сијерим. *Пребуре* пут. *Пребуре* тамо кућу карадашићку, на њој прозоре – а највише онај што се отвара и затвара, иза којег *је* Умка, и који га, сјајем према сунцу, *удара* у очи као сјечиво. (8); За њено посртање и падање рукама и кољенима на мокру земљу и каљаву воду *није марио*, и *није марио* што јој кошуља, мокра већ сва, *зайиње* за грање и на њему *остаје*. (18); *Знао је* врло добро да горка кафа значи горчину. А сада *је гледао* у ту горчину. Али *није знао* у какву, и откуд је имала да дође. „Ха гракни, гавране!“ *вели* у себи, али гласно ништа *не збори*. *Гледа* у филцан, *гледа* жену – *види* јој само један дио образа, и *изгледа* му као жута грана у јесен, мокра од кише. (34); *Покренуо их је*. Главе им црне од црних марама. Товари их *заносе* десно и лијево, *савијају* натраг и напријед (60).

Или се уводе неким другим претеритом, попут аориста, којим се обележавају или напоредне или пак радње које су претходиле или уследиле након презентских, при чему су аористне обично свршене а презентске несвршенога вида (чиме је омогућено варирање на нивоу темпа приповедања):

Капу брзо *натаче* на главу, и *видје* како је она друга сјенка своју капу скинула с главе, и како се око ње *моша* појас, или *му се* само *чинида види* и појас. (15); А управо тога тренутка, горе на диванхани, *појави се* дјевојчица, у црном руху, подбрађена жутом марамом, у бијелим чарапама – у руци јој комад сира и хљеба, *једе* – а на њен зов пси *придадоше*, али зато *не придаде* и онај стап, него *стаде* – *утули се* као лампа. Рецепу *се учини да чу* шум млијека како *се спусти* с врха стапа према дну, послјије оноликог ударања међајицом. (38).

На опште околности вршења презентских дејстава може се упутити и имперфектом, којим се обично обележавају или позадинске радње истовремене са презентским или пак оне чије вршење сеже дубље у прошлост у односу на оне обележене презентским ликовима:

Вели мени један Грк, вели ми у Скадру – *бијаху* тада балкански ратови, *бијаше* тај Грк војник код Турака па га наши *бјеху* заробили, *вели* ми: „Ви сте народ бистар за учење. Само вама не дају ратови да учите; не стижете, *вели*, од ратова да учите – а ви сте један народ бистар за учење“. (56); Са киме, момчићу, то још ратујемо? Је л ти мило што ћеш ратовати с Аустријом; нек ти је честито што ћеш ратовати – то *бијаше* једна силна држава, и своју војску држаше добро, и *ратоваше*, дјетићу, поштено. Па *имаш* с киме *да рашујеш*, није ти ниско, него повисоко – цара *бијеш*; са колико, дјетићу, ратујемо царева? (60).

Време вршења радње неретко се препознаје и на основу ширег контекста, имајући у виду да презент у овој служби ретко долази самостално, већ увек у низовима, или унутар ширих наративних одсека удружен са осталим језичким јединицама. Овај облик, дакле, не служи

да се њиме пренесе информација о (из)вршеној појединачној радњи као таквој, као акцији у прошлости, већ да се њиме (најчешће у комбинацији са осталим формама) дочара слика једног комплекснијег догађаја сачињеног од више радњи или ситуација:

...онај Грк у Скадру *вели* мени: – Ви сте за учење способан народ, али вама не дају ваши ратови – и баш је тако: не дају нам ратови. И *хоће* савјет *да* ми *даје* – они су готови да савјетују, они *су* на Косову *савјетовали* агаренског цара Амурата како да бој добије, и агаренски цар их *послушао* и бој *добио*. (59); *Издирали су се* из ноћи у сусрет дану, и сад *се видјели* готово сви – *иду*, на снијегу, под врећама, пред њима њихови коњи и на коњима товари – *иду*, погнути и сагнути, преморени и снени, и више ничим *не личе* на себе какви су кад су код својих кућа на славама и на свадбама, него на номаде који од сјевера на југ *бјеже* од јачега а *шјерају* слабијег, носећи на себи све што имају и коње гонећи, и не заустављајући се ни да предахну; *препадоше се* од самих себе кад *се* у зору *погледаше* у лица. *Не зовнуше* један другог именом, *не рекоше* добро јутро, јер они као да се више *не познаваху*, и као да више и *нијесу били* они што су синоћ заједно из села *пошли*, него неки сасвим други људи, и из другог краја – и непознати. (298).

Наративни презент сасвим је обичан и у дидаскалијама:

А прозори су се тамо отварали и затварали. Одсјај који се од стакла одбијао, ударао га је посред чела, и он *вели*: „То је оно...!“ (8); И краља и ту дјевојку да оставиш! – *вели*, а руке му се отеле. На очи му пала триња од сијена. (16); А ја њему *велим*: „Шта јадан! Код нас раде школе и дан и ноћ. Четири ти језика ја умијем, хајд на четири да се потјерамо – хајд у рачуну да се потјерамо, и хајд у шта хоћеш“ (56).

Осим обележавања појединачних прошлих акција, релативни презент бележен је и у служби исказивања хабитуалног карактера. Посреди су, наиме, радње које су се у прошлости вршиле по извесном правилу и редоследу, те се као такве, са становишта садашњег момента, приказују као устаљени процеси, обичаји, навике. Јављају се како у говору наратора тако и у говору ликова и неретко су праћене одредбом којом се додатно упућује на семантику хабитуалности, иако такво значење саме по себи могу носити и презентске форме удружене са контекстуалним чиниоцима:

гласови им као да *ходе* кроз пећину... *долазе* из дубока, испод врећа, из грла тијесна, из тавнине – оне у коју *се савију* жене *кад су војне*... (61); *Почнемдајричам* овако женама, а оне *засју*. (60); *Ноћу* ми она *дође* пред очи, и дођу ми сви они њени – па *се шјерамо*... Прво они *шјерају* њу, а послије ја *шјерам* и њу и њих заједно, али *не могу да их уфатим* (120).

И у овој служби се несвршеним презентом углавном казују напоредне а свршеним облицима сукцесивне радње. Комбинацијом једних и других облика приповедна линија се дезаутоматизује:

Биле су им се уши навикле на ратни тресак, који су, а нарочито уши женске, носиле у себи и онда кад су далеко од фронтова, и кад ноћу њадају у снове, и кад једу и џију, јер било је то нешто што никад не пресџаје – као ни вријеме, ни њихови путови. (66); Чуло се чак доље до мрачних потока и клисуре – како горе пролази каравана... Зарже кљусе, а доље дубина и тавнина уџије глас; закашље се старац и зайлаче дијете а ноћ однесе... Лелекне неко, а планина одјекне и однесе... (291); Уводили су их затим у некакве одаје, а те одаје све шарене – и која год врата на одаји ошворе, тамо се скажу још једна врата, па никако да уђу у ону крајњу и у њој остану. А постела у свакој је од њих, и свака их чекада у њу лећу, али их нико не сироводи даље, све док тамо има оних врата. А када се десидга њих двоје застјану, неко их џојурне да иду даље, јер одаја што је за њих спремна још није дошла, и они иду, једно покрај другог, а путу никако нема краја, па да умру од муке. (312).

Иако има могућност обележавања хабитуалних радњи, презент се у тој својој функцији углавном не јавља самостално. Службу временске локализације, односно оквира за увођење презентом обележених радњи у оваквим језичким околностима најчешће врши неки од претерита, док се презентом остварују додатни ефекти на наративном плану. Стога, за употребу презента у приповедању неопходно начинити посебну организацију дискурса како би се њиме могле обележити радње у свом процесу или пак посматране као мање целине неког ширег догађаја:

Гледао их је како се окрећу и застјајуда виде неку другу – исто овако натоварену поворку жена, која је ишла другим путем и ка другом фронту, и како им домахују рукама, и крпама, и дозивају их – и затим дуго сџоје и лџају се, погађајући одакле су, из села којег, и из којег рода. Једне би тада запјевале, да се тиме јаве онима тамо, а друге затим залелекале – и са ове и са оне стране... (61); Чинило се да их је пуно грање око потока; нијесу се видјели, али су се чули како ногама леме гране и како се ошискују низ стрме падине и џадају, и како им при паду звекне оружје. (85).

У квалификативној служби презент је бележен у примерима типа:

А затим се чула Деспина, вели: „Краљица је она била и код своје куће – на чардаку сједи, на меку јастуку – лџа кроз прозор и џражи Радича, а Радич с ђацима па у шетњу, уз село – низ село, а све да јој се с ока не скине“. (29);

Вредност наративног презента при исказивању радњи хабитуалног карактера са стилистичког и са аспекта организације приповедног плана садржана је у томе да се њиме исказују радње које се одликују поновљивошћу. Своју употребу налази онда када се приповеда о догађајима који се тичу животних недаћа и тешкоћа једне заједнице, те стога таква репетитивност дејстава добија и симболичку семантику. Кружно и непрестано понављање њихово упућује на цикличност и поновљивост зле судбине, неповољног живота и невоља које, сваки пут у другом облику, стално и наново придлазе, без видљивог краја, понављајући се у

истом или пак мењајући свој облик. Тако се и на догађајном плану, уз употребу граматичких средстава којима се то остварује, дочарава зли усуд једног социјума у ратним збивањима.

2.2. НАРАТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ

У роману *Мојковачка битка* временски транспоновани потенцијал употребљава се искључиво за обележавање прошлих понављани радњи, и у тој служби има потпуну превласт у односу на друге форме које могу бити носиоци ове семантике. Доминантно присуство потенцијала на рачун осталих облика у анализираном материјалу одговара приликама својственим савременом српском језику (Танасић и др. 2005: 457). С друге стране, иста особеност указује на значајније разлике пишевог израза од дијалекатске основице на којој је утемељен нараторски односно говор ликова. Иако писац неретко ова два идиома диференцира тако што у говор ликова уноси дијалектизме који функционишу у народном говору, овај поступак на морфосинтаксичком плану није, дакле, у потпуности спроведен, имајући у виду чињеницу да је наративни потенцијал у идиомима блиским бихорском говору, али и на широј штокавској територији углавном необичан и ређе се јавља у односу на наративни императив који је доста чешћи⁸.

Употребљен као средство темпоралне детерминације предикације потенцијал означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду” (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...], које су се понављале пре времена говорења о њима” (Станојчић и Поповић 2005: 396). У наративном режиму казивања при обележавању неограниченог мноштва радњи реализованих у прошлости потенцијал одређујемо као облик којим се казују неререференцијално конциповане радње у синтаксичком релативу. Њиме се, за разлику од осталих глаголских облика који се увек јављају са неким ограничењем, прошле понављане радње могу обележити без додатних језичких средстава која би упућивала на вишекратност. Овако употребљен потенцијал стилогено је средство које своје место налази у особеном типу дискурса, односно којим је могуће направити дистинкцију између

8 У говорима зетско-сјеничког типа потенцијал у начелу нема широку употребу у ситуацијама обележавања хабитуалности. У говору Бјелопавлића није бележен (Ђупић 1977: 172–173). Прошле понављане радње овде се исказују императивном (Ђупић 1977: 171). Исто стање је у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940: 97), староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 154), те у Мрковићу (Вујовић 1969: 345) и говору Цуца (Пешикан 1965: 154). У опису говора Ибарског Колашина не наводи се ни приповедачки императив ни потенцијал (Божовић 2002: 109). Сличне су прилике и на другим тачкама штокавске територије. Тако у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта бележен је приповедачки императив у служби хабитуалности, док потенцијала у хабитуалном значењу нема (Ивић и др. 1997: 389–390). Говор Горе познаје приповедачки императив, док наративног потенцијала нема ни у Гори ни у околним говорима, сем у говору Подрине и делу насеља призренског подгора. У служби обележавања хабитуалности на овом терену доминира футур први, као основни облик за исказивање прошле понављаности (Младеновић 2001: 500–501). У Алексиначком Поморављу у овој служби није бележен потенцијал, а императив је потврђен само једним примером (Богдановић 1987: 253).

„фактографског” и „евокативног” саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, јер се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (М. Ивић 1995: 44), те се стилски ефекти могу сматрати примарним моментом који регулише његов избор. Не треба занемарити ни разлоге морфолошке природе – једино код потенцијала не постоји видско ограничење при употреби глагола у предикату. Стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати и прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг: 2012: 417). Ефекат носталгичности заправо је „последница чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора”, док су и носталгичност и емотивност узроковани тиме да се потенцијалом „инсистира на свакој појединачној реализацији догађаја (Ашић и Станојевић 2008: 182). И. Грицкат истиче значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу (Грицкат 1998: 36–37).

Потенцијалом означене понављане радње нужно карактерише одсеченост од момента говора – искључује се могућност протезања њиховог вршења на линији садашњости, а ни резултати њиховог вршења у садашњем времену углавном нису актуелни. Информација о типу прошлости не износи се – она може бити далека, даља или ближа. Ипак, најчешће је посреди време које је нешто удаљеније од момента говора, имајући у виду то да је за уочавање хабитуалног карактера прошлог дејства потребно да постоји шири временски оквир унутар кога су се радње понављале у више оделитих временских одсека те као такве усталиле као извесни облик деловања. Најзад, категорија доживљености није од примарног значаја за одређење карактера хабитуалних радњи.

У роману *Мојковачка бишка* наративни потенцијал бележили смо како у нараторском тако и у говору ликова. Своју примену најчешће налази у контекстима када говорно лице, из позиције свезнајућег приповедача, са временске дистанце довољно удаљене да се минули догађаји могу сумирати, резимира дата дешавања и њихове актере. Такве радње, примећене као понављане и цикличне, наратор презентује као у прошлости константне, вршене по одређеној правилности или нужности, при чему му је индиферентно да укаже на то да ли су се те исте радње и ситуације одвијале пред његовим очима, те да ли је или није у њима и сам учествовао. Такво језичко уобличење дејстава (уобичајеног начина понашања и деловања, обичајем устаљених навика, склоности и сл.) која су била на снази током читавог периода у најширем смислу одређеног као „прошло време” верно одсликава општу атмосферу бескрајног кружног кретања у коме се ликови удружују повезани заједничким трагичним усудом. Потенцијалом се, дакле, снажније дочарава утисак много пута проживљених недаћа и нужност поновљивости људске патње и страдања.

У дискурсу који одређујемо као евокативно и емотивно обојено казивње потенцијал најчешће долази у низовима, а сваки од предиди-

ката у овоме облику представља једну оделиту радњу дату као делић мозаика једног комплекснијег догађаја. У таквој служби потенцијал неретко наступа самостално, имајући у виду да је он средство којим се, удружено са контекстуалним чиниоцима, радње самостално одређују као прошле, односно у прошлости понављане (имајући у виду да су и претериталност и хабитуалност саставни чиниоци његове семантичке структуре):

Извирила би му из сијена глава, као из таласа мутне воде, страшна, зарозана и велика, и тада *би сџиџаода* тамо пред колима и пред воловима *зајријети* Рабрену Мемићу... (17); На цијук врата *дила би* очи и *погледала* тамо. А тамо *би се* о дирек *објесила* глава Цанина као глава сужња. (21); *Зажмурио бих*, ставио руке на уши, и *рекао* себи: нема ништа, али чим *бих отворило* очи, *видио бих* одсјај свјетлости у моје прозоре који је долазио од лампе (82); Устај, Монтенегро! – *узвикнуо би* над њим Мојсија толико гласно да је одјекивао. (352); Са њим *би* на пут *сшала* и Деспина – да и она тражи свога... (378).

Некада се уз предикате у потенцијалу или у ширем језичком контексту срећу језички маркери (у виду прилошких одредби, предлошких и предлошко-падежних синтагми или зависних реченица) којима се упућује на карактер понављања (у смислу учесталости, редосвности вршења) или дужину трајања временског одсека током кога су дате хабитуалне радње биле на снази:

Понекад *би* загрљени *ишли*, као чобани – и тада су били као једна душа. *Бушали би*, газили напријед – а ако *би* Мојсија нешто *изрекао*, то је било да се он никада неће од њега одвојити... (317); И кад *би* *илакали онда* кад *су будни*, а не овако кад сањају, он *би* им *рекао* да имају зашто. (340); За тим таквим ријечима гостију домаћини *би заћушали*, и *задуго* ракију *не би* *испили* – као да више немају с киме. (362); *Мрднула би* само понекад вјећом – нешто је сањала, па *би се* вјећа опет *смирила*. (54); Отресајући са себе снијег, вели тамо Умки: Кад сам био мали па *бих* *џао*, моја *би* мајка *рекла* скочио, па ја то сад велим сам себи – остало ми од мајке; пуно нам нешто остане од мајке. (299); Неко би врије-мејршио Мојсија, пробијајући снијег аустријским чизмама и утопљен аустријском кабаницом; сав је био у аустријској одјећи и није му било хладно – а онда *би* напријед *прошао* Шућро, *џазео* меко и некако споро, а у одијелу домаћем, у боји црној, прикладној мраку. (345); *Парила би* дуго уз огњиште краке, а послије *узимала* метлу и мела себе. (22); И кад *би се* понекад десило да се њихови погледи сретну, он је свој одмах обарао у земљу. (356).

Пошто функционише као језичко средство специјализовано за исказивање хабитуалне семантике, потенцијал се у ширим контекстима најчешће налази удружен са осталим облицима којима се обежавају појединачне прошле радње. У тој служби најчешће се јавља перфекат, који као и у случају комбинације са наративним презентом,

најчешће има улогу експозиције. Њиме се даје општа слика околности или стања која су била на снази током читавог времена трајања хаби-туалних дејстава, односно својеврсни оквир у који се смештају понављане прошле радње, али може означавати и напоредне (појединачне или вишекратне), или пак радње које су се десиле пре или након оних у потенцијалу:

Са грана су падале јабуке на жуту јесењу земљу – кроз ноћ и тишину, невиђене ни од ког: тук..., тук... Олакшане, гране би се шпринуле горе, и гдје год би ојала која јабука, ту би грана зашумила; шумиле су гране сву ноћ, јер сву ноћ су опадале јабуке... (5); И, не знајући више ништа за себе, и не видећи ништа пред собом, она се прво тргнула, мало поскочила – онако као кад би у сновима поскочила да полети, и затим – тијелом, врућим од постеље и дрхтавим од ужаса пред скок, зачејила прозор. (11); Рабрен се одбио од волујских рогова. Облијетао је око Шућра и околности, али се није усуђивао да га руком дотакне. Присјећује би се Црне Горе, и од ње традио своје залеђе: није више турско, него црногорско, зборио је у себи да се охрабри, али га храброст није хватала него страх (...) (17); Јављао јој се у чудним сликама, каквог га никад није видјела – онда кад би друмом проводио ђаке и очи гизао у њен прозор. (21); Већ од првих дана војници су дознали да је учитељ, и због тога га цијенили, али мјеста на којим су га налазили нијесу могли ни по чему да цијене, јер су то били све некакви завучени ћошкови. Сажаливо би га погледали, и оставили. (83); Кад год је од куће полазио, Реџеп Карадашић се увијек питао: полазим ли ја ово ведрца срца, или не полазим ведрца срца; ако ми срце није ведро, нећу никуд ићи из куће – неће бити добро за моју кућу, и није ишао. Јавио би се тада псу иза коца, који би га прашио очима, а и својим лајањем упразно – што одлази. (36); Старица га је гледала. Ноге Драгутинове видјела је као некад у колијевци кад је Драгутин био дијете, кад би му из колијевке сирчале ноге. Руке су јој саме пошле клупчету плетива и иглама, и прсти сами стали да плету чарапе. (64); Охрабрили би се и крнули јаким тврдим корацима напријед, вјерујући да су најзад нашли онај прави сокак, и убрзо затим увиђали да то није онај прави, враћали се натраг, пражили, пражили, стајали; стајали су укочени од зиме, изгубљени међу дрвећем, и препаднути. (279); Имао сам брата, молио сам га да изиђе са мном а он није хтио, окренуо би се на другу страну и засјао. Не бих због тога са њим говорио по три дана. (342); Затим би – наједном, као кад се лампа угаси, прекинули причу. Ишли би ћутке, а понегде и напобаучке – онда кад би им се учинило да је ту негдје аустријска патрола. Слушали су. Оштро мотрили низ бијело површје. И не чујући ништа и не видећи – до голу земљу, сад у ноћи безобличну, полазили да је газе. И кад год би за нешто зајели ногом, држали су да је то жица; много су се бојали аустријских жица – поскочили би од њих и готово узвикнули као да су стали на живу змију. (347) Тражио је своје. Ошкинуо би се од греда, пошао љеси с рањеником и нагнуо се. Чинио је то често, јер му се често причињавало да је на љеси неко од његових. (377).

У контекстима овога типа јасно се види разлика у стилским ефектима између стилски маркираног потенцијала и перфекта као необе-

лежене јединице. Њиховом комбинацијом на блиском одстојању стилогеност потенцијала јаче је изражена него што би то био случај са нивозима предиката у потенцијалу имајући у виду да овакво смењивање доприноси дезаутоматизовању приповедне линије и њиме се остварује се ефекат црно-беле технике, где свака од јединица у контрасту према оној другој добија на стилогености и експресивној снази.

У окружењу се са облицима потенцијала неретко срећу и форме аориста или имперфекта, којима се обележавају прошле појединачне свршене (аорист) или радње посматране у процесу вршења (имперфекат), које су се (из)вршиле паралелно са онима обележеним потенцијалом:

Све што *би узела* у своје руке *поишледала би* и *одбацила*; *разбаца* тако рупце, мараме, ђердане. Дукате *разниза*. Пуца на јелеку *покида*. (21); Тек сад – пред писарима, записницима и печатима, које *би ударили* на оно што *би написали*, *ној постаде* јасно да се удаје (...) (46); Ја млад кад *бијах*, па *бисмо се* код оне чесме увече *ишкали* водом; ја млад кад *бијах...!* (242); *Запустише се* грозно – *не бријаху се*, *не умиваху*, и *не једаху*, а *јечаху* кад год *би* у кући *остали* сами, с лицем међу рукама, очију затворених, ослоњени о дирек, уз који *би се* лако *љуљали*; рамена *би* има тада *подрхшавала*, а *подрхшавала би* им ноћу у постељи кад *би* *стали да мисле* на своју сестру, и с мислима на њу да *освићу*, не заспавши. (20);

Неретко се уз облике потенцијала јављају и форме наративног презента:

Гледао их је како *се окрећу* и *застају да виде* неку другу – исто овако натоварену поворку жена, која *је ишла* другим путем и ка другом фронту, и како им *домахују* рукама, и крпама, и *дозивају* их – и затим дуго *стоје* и *гледају се*, *погађајући* одакле су, из села којег, и из којег рода. Једне *би* тада *зајјевале*, да се тиме јаве онима тамо, а друге затим *залелекале* – и са ове и са оне стране... (61); Иза кућице *гледа* онај стражар; *гледа* нешто што је забавно – што *се дешава* ту на цади пред њим, и добро му дошло у ноћној самоћи да нешто гледа: то што војник *чини* од цивила, и нека *чини* – то је нешто што *се* њих *тиче*, а њега *не* *тиче*; њега *се* *тиче* само Караула. И *било би* му много жао кад *би се* то доље брзо *свршило* и цада пред њим *остала* празна – а празне се цаде већ нагледао; мамила га је само на сан. (353)

2.3. НАРАТИВНИ ИМПЕРАТИВ

У поређењу са протходним двама облицима наративни императив у роману *Мојковачка бишка* ретко је бележен. Овај облик, којим се као и временски транспонованим презентом могу обележити прошле појединачне и вишекратне радње, ограничен је искључиво на говор ликована. Употребом овога дијалектизма, аутор је успео да дочара неспутани живи говор ликована бихорског краја, где је приповедачки инфинитив, како је претходно наведено, у широкој употреби. Кориштењем синтак-

семе која је у овој служби готово непозната стандардном језику, и спада у ред архаизама, говор ликова рељефније се издваја од приповедног окружења и постаје живописнији и упечатљивији. У роману се императив среће у контекстима када ликови препричавају доживљене радње, и то онда када своје излагање желе организовати тако да, користећи се језичком потенцијалом, те исте радње поново оживе и динамизују.

При исказивању прошлих појединачних радњи императивом се исказују динамичне радње, приказане углавном као нагло изведене акције или поступци, које се тако, посматране у низу других радњи, додатно наглашавају, чиме се приповедање драматизује:

Утрчао сам у избу, а тамо тама, мрак пусти. Ја слушам, ја чекам да под њима шушне слама – и ништа у својој глави немам до оно што се зове жена. Па ја *пошри* на једну страну, а ње нема; па ја *пошри* на другу страну, а ње нема, али остаје још горе у кући соба, па таван, па хамбар, а то што ме носи, нијесу моје ноге него ватра у мојој глави, и та ватра не престаје – не престаје, господине учитељу, ни кад сам будан ни кад спавам. (119); Превезао сам јучер мртву жену... Младу. Носе је двије. Из Заостра су. Кажу ми: ево да ти платимо возарину, Николице, за ову сироту. Да оне плате мени зато што превозим мртву жену! Узем весло и *угри* по дебљини, по задњем крају, сад једну, сад другу, а сад обадвије у један мах, а весло мокро па приоња за дебљину. Хоћу, велим им, наплатићу овако... Па *угри* још! *Угри* докле ми не побјегоше. И не смију да се врате по ону мртву јадницу; лежи она на пијеску а киша је бије, па ми мучно у срцу. (147);

Императив је бележен и при обележавању радњи хабитуалног карактера, са мање-више сличним стилским ефектима:

Хљоб ће ме онај огубати што сам га код њих појео; а колико сам појео и хљоба и ногу то само ја знам, па их сад крадем, Деспино, Деспино! А ја бих им баш сад дао – сада кад је наше, кад је црногорско, Деспино, кујо! Мене ако су бољела леђа од њихових ногу – ја мало на сунце те *пројари*, и *прођи*, а од овога твога забољеће ме и моја душа, а тога сунца нема да душу пропарим па да прође. (10); Не бојте се ви тога што су они записали; хоћу одмах да вам нешто кажем, а ви немојте ником казати: моји писари узми те свашта *најиши*, а ја узми те им све *избриши*. (50).

Још чешће него претходни облици императив се среће у комбинацији са осталим формама. Наизменична употреба и брзо смењивање различитих облика иначе је карактеристика говора ликова у овом роману. Њихова саопштења најчешће суобликована тако да се у њима синонимни облици комбинују и улазе у сплет сложених односа. И овде истичемо значај контекста, јер стилски ефекти које облици производе настају тек удруживањем са другим облицима на ширем плану, тачније када се они међусобно допуњују или пак супротстављају. Готово да и нема случајева да у ширим наративним одсецима приповедање тече у само једном облику. Сврха варирања израза јесте суптилније осликавање односа међу радњама – једна радња посматра се у току вршења,

друга је смењује, уводи се нова слика / ситуација, једно стање трансформише се у друго, са једне слике се прелази на другу и сл., што све омогућава виши степен стилогености текста, те динамичније приповедање. Посматрано на говору ликова такав поступак доприноси верном преносу живописности народног говора који врви од разлитих облика, а који одликује динамично, експресивно, упечатљивоказивање, посебну ситуацијамакоје се карактеришу емотивним набојем, уз обавезно присуство компоненте доживљености, дакле, када ликови поновно (пр) оживљавају радње, које се у времену говорења дочаравају као да се тога тренутка посматрају сопственим очима:

Утрчао сам у избу, а тамо тама, мрак пусти. Ја слушам, ја чекам да под њима шушне слама – и ништа у својој глави немам до оно што се зове жена. Па ја пошричи на једну страну, а ње нема; па ја пошричи на другу страну, а ње нема, али остаје још горе у кући соба, па таван, па хамбар, а то што ме носи, нијесу моје ноге него ватра у мојој глави, и та ватра не престаје – не престаје, господине учитељу, ни кад сам будан ни кад спавам. И ако је уфатим, то ће за мене бити сласт што сам видио шта она ради док сам ја на војни, и из те сласти ја је тјерам, и што је више тјерам, све више је у мени сласти, и од те сласти ја се запалим. (119); Превезао сам јучер мртву жену... Младу. Носе је двије. Из Заостра су. Кажу ми: ево да ти платимо возарину, Николице, за ову сироту. Да оне плате мени зато што превозим мртву жену! Узнем весло и угри по дебљини, по задњем крају, сад једну, сад другу, а сад обадвије у један мах, а весло мокро па приоња за дебљину. Хоћу, велим им, наплатићу овако... Па угри још! Угри докле ми не побјегосе. И не смију да се врате по ону мртву јадницу; лежи она на пијеску а киша је бије, па ми мучно у срцу. Ходите, зовем их, нећу вас више мјерити. Прва је пришла баба, па вели: све ћу овдје чекати код ове скеле док ми се не врате моји синови с војне, да им кажем шта ти чиниш од народа на скели, једна силецијо. (147);

3. ЗАКЉУЧАК

Спроведена анализа показала је да у роману *Мојковачка бишка* временски транспоновани облици са претериталном службом имају широку употребу. Наративни презент је, притом, јединица која се одликује најширом семантиком и која је најфреквентнија, што одговара како приликама у бихорском говору и околним дијалектима с једне и у стандардном идиому с друге стране. Наративни потенцијал у роману такође јечест при исказивању радњи хабитуалног карактера. Његова широка присутност у нараторском дискурсу очекивана је јер на томе плану налазимо виши степен нивелисаности према стандарду. С друге стране, његова појава у говору ликова упућује на удаљавање од локалног идиома, имајући у виду да је у народном говору основно средство за исказивање хабитуалне семантике временски транспоновани императив. Најзад, ретка употреба наративног императиванеочекивана је, али

и поред тога, овај облик, у роману ограничен искључиво на говор ликова, има вредност високо стилогене јединице. Употребом императива као дијалекатски маркираног облика и то како самостално тако и у комбинацији са осталим формама, када се у дискурсу ликова облици брзо и динамично смењују, аутор успева да дочара мелодију живописног и евокативног казивања које одговара духу народног израза. Употребом језичких средстава говор ликова рељефније се издваја из наративног окружења, што употпуњује поступак карактеризације ликова.

Сваки од испитиваних облика осим синтаксичких и значењских момената поседује и стилогеност, те стога њихова појава у роману, поред перфекта, аориста и имперфекта, који су такође сасвим обични, добија карактер стилског поступка обликовања уметничког текста.

Извор

Ѓамил Сијарић, *Мојковачка бишка*, Сарајево: Свјетлост, 1968.

Литература

Ашић и Додиг 2012: Tijana Ašić, Milana Dodig, O procesualnom i egzistencijalnom predstavljanju radnje u srpskom i francuskom jeziku, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), Књига 1, *Структурне карактеристике српског језика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 413–421.

Ашић и Станојевић 2008: Т. Ашић, V. Stanojević, *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Барјактаревић 1966: Д. Барјактаревић, Бихорскиговор, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, Приштина: Филозофски факултет, 9–79.

Барјактаревић 1966а: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–177.

Богдановић 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXIII, Београд: Српска академија наука и уметности, 7–302.

Божовић 2002: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Институт за српску културу, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Вујовић 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 73–401.

Вуковић 1940: Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолоџ*, књ. XVII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–114.

Вуковић 1967: Ј. Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Грицкат 1998: И. Грицкат, Потенцијал у служби исказивања хабитуалности, *Јужнословенски филолоџ*, књ. 54, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 35–40.

Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–571.

Ивић 1995: М. Ivić, *Lingvistički ogledi*, Београд: Библиотека XX век.

Младеновић 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–606.

Пешикан 1965: М. Пешикан, Староцрногорски средњекатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–294.

Пижурица 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.

Станојчић и Поповић 2005: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамађика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.

Танасић 1996: С. Танасић, *Презенти у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Танасић и др. 2005: С. Танасић, П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: прости реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ

Ђупић 1977: Д. Ђупић, Говор Бјелопавлића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–220.

Bojana Veljović / NARRATIVE PRESENT, POTENTIAL AND IMPERATIVE IN THE NOVEL MOJKOVAČKA BITKA BY ĆAMIL SIJARIĆ

Summary / The paper analyses temporally transposed present, imperative and potential mood in the novel *Mojkovačka bitka* by Ćamil Sijarević. The primary goal is to determine their frequency, their syntactic and semantic properties and stylistic characteristics. Since this is a prose text written in a dialect, the paper will examine to what extent the use of the given forms corresponds to their real use in the local idiom that is the foundation of the author's and characters' speech. The analysis has shown that narrative present has the widest semantic range as it is used for past events and for habitual actions. The potential mood is equally frequent but is used only for repeated past actions. Imperative mood is detected in a small number of examples belonging exclusively to the speech of characters. The described circumstance do not completely correspond to the real state of the Bihor and the remaining speeches of Zeta-Sjenica dialect where imperative is the basic means of expressing habitual-ity and is more frequent than narrative potential. Finally, the analysis has revealed that all three categories have a stylistic potential. This is expected since temporal transpositions have stylistic effects which are not obligatory when verb forms are used in their primary functions.

Key words: dialect prose, syntax, verb forms, narrative present, narrative potential, narrative imperative

Примљен: 20. маја 2018.

Прихваћен за штампу маја 2018.